

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ НА ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х років

Розглянуто комплектування особовим складом повстансько-партизанських загонів різних політичних спрямувань, які діяли на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років., як невід’ємну складову організації бойового підрозділу. Досліджено їхні спільні та відмінні риси, виділено характерні особливості. Особливу увагу приділено ролі жіноцтва, що перебувало у складі вказаних іррегулярних мілітарних формувань, вказано головні сфери їхньої діяльності.

Ключові слова: комплектування бойового підрозділу, повстансько-партизанський рух, проукраїнські сили, більшовизм, анархізм.

Постановка проблеми. Перемога лютневої 1917 р. революції в Російській імперії призвела до кардинальних змін у суспільно-політичному житті країни: повалення самодержавного ладу і встановлення влади Тимчасового уряду, що задекларував демократичні принципи подальшого її розвитку. Однак значну частину населення держави в умовах наростання революційного хаосу і неспроможності уряду його опанувати усе більше охоплювали радикальні настрої, що знаходили прояв у відкритих збройних виступах проти офіційної влади. Серед регіонів колишньої імперії, в яких вони набрали потужного розмаху, була і Катеринославщина. Тут стали виникати повстансько-партизанські формування. Важливу роль в організації цих формувань відіграло комплектування їх особовим складом. Дослідження даного питання дозволить краще зрозуміти одну із мало-досліджених сторінок історії Придніпров’я періоду Української революції 1917–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов’язані з особливостями комплектування повстансько-партизанських бойових підрозділів, що діяли у 1917 – першій половині 1920-х років на території Катеринославщини, у вітчизняній історіографії на сьогодні не повною мірою висвітлені. Серед публікацій

Зайцев Сергій Іванович, аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Зайцев С.І., 2018

сучасних істориків, які у своїх дослідженнях тією чи іншою мірою торкаються вказаної проблеми, слід виділити праці Д. Архирейського, В. Савченка, О. Тимошука, які займаються вивченням махновського руху, роботи дослідників історії проукраїнських мілітарних іррегулярних формувань В. Бондаренка та Ю. Митрофаненка, а також російського науковця А. Конєва, головна увага якого зосереджена на проблемах, пов'язаних з Червоною гвардією [2, 4, 15, 19, 24, 27]. Слід зазначити, що у вказаних працях комплектування іррегулярних бойових підрозділів розглядається частково та у загальних рисах. Разом з тим наявна достатня кількість джерельних матеріалів, представлених архівними документами, мемуарною літературою та історичними працями сучасників тих подій дозволяє глибоко та всебічно дослідити особливості комплектування повстансько-партизанських загонів Катеринославщини у зазначений період.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей комплектування особовим складом аполітичних, проукраїнських, більшовицьких та анархістських повстансько-партизанських бойових формувань Катеринославщини періоду 1917 – першої половини 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Комплектування особовим складом було невід'ємною складовою організації всіх повстансько-партизанських підрозділів, які діяли на території Катеринославщини у 1917 – 1920-х роках і відповідно до своїх політичних поглядів, поділялися на аполітичні, проукраїнські, більшовицькі та анархістські. Воно мало певні особливості, в залежності від характеру та політичного забарвлення підрозділу.

Комплектування аполітичних повстанських загонів при проведенні локальних бунтів і повстань відбувалося, як правило, на добровільних засадах і охоплювало все доросле чоловіче населення. Наприклад, під час антикомуністичного Троїцького повстання на Нікопольщині в червні 1919 р., за словами очевидця, брало участь усе чоловіче населення [7, с. 192]. Якщо говорити про віковий склад повстанців, то він фактично не мав обмежень. Відомо, що у цьому повстанні взяло участь «все чоловіче населення від 15-річних хлопців до сивих дідів» [30, с. 99]. Після закінчення бойових дій чоловіки в залежності від обставин поверталися до своєї повсякденної праці або переховувалися від каральних військ.

Аналогічною ситуація зазвичай була й при повстаннях, організованих проукраїнськими силами. Так, у травні 1919 р. Н. Григор'єв у своєму «Універсалі» закликав мобілізуватися усіх, хто здатний володіти зброєю [14, с. 146–147]. Цікавим є спогад Ю. Степового. Цитуючи одного із ватажків Степової дивізії – Гнибиду, який у травні 1920 р. був глибоко вражений вчинком чоловічого населення села Чечеліївки, він так передав його захоплення: «Та це не село, а справжня Січ Запорізька. Це не селяни, а справжні січовики. Всі чоловіки – від старого до малого, – «Йдемо до повстанців, та й годі!». Умовляв старших лишитися, бо треба ж, кажу, комусь і землю обробляти. Відповідають: «Виженемо червоних, а тоді будемо хазайнувати!». Насилу відговорив старших – таки залишилися» [25, с. 42–43].

Трохи інакшою була ситуація у проукраїнських підрозділах, що формувалися за взірцем регулярних частин. Їх керівники зазвичай висували певні вимоги до свого потенційного особового складу. Наприклад, для набуття членства у Вільному козацтві Катеринослава необхідно було належати до соціалістичної партії або мати рекомендації від її представників [28, с. 99], що, як справедливо зауважив В. Бондаренко, фактично перетворювало вказаний підрозділ у партійні збройні сили [4, с. 164]. Однак такі вимоги мали поодинокий характер. Наприклад, у Статуті Вільного козацтва, затвердженому Генеральним секретаріатом УНР у листопаді 1917 р., яким вочевидь користувалися й вільні козаки Катеринославщини, нічого не зазначалося щодо приналежності до політичних партій для новобранців. Натомість, для вступу до організації необхідно було одержати рекомендації від трьох його членів і згоду зборів громади товариства, бути старшим 16 років та не мати обмежень у правах карним законодавством. Усі члени товариства поділялися на дійсних (упорядники та прийняті зборами товариства), почесних (особи, що мали особливі заслуги перед товариством) і співробітників (козаки, що перебували на дійсній військовій службі й були при товаристві лише у вільний від основної служби час). Вибути зі складу товариства можна було за своєю волею, через несплату членських внесків та у зв'язку з відрахуванням [29, с. 436]. Ю. Божко, в оголошенні набору до своєї Запорізької Січі, січня 1919 р. вказував: «Формується Запорожська Січ на історичних

підвалинах, у козаки приймаються тільки свідомі українці, котрі бажають і мріють о самостійності української республіки і віддадуть усе своє життя на захист рідного краю і обездоленого і закутого в кайдани народу. Козаки повинні бути твердого розумного поведження» [19, с. 127–128].

Проукраїнські партизанські загони відрізнялися від стихійних повстанських наявністю постійного бойового ядра з кількох десятків бійців і поповнювалися новими силами лише при масштабних бойових діях [22].

Більшовицькі іррегулярні збройні формування на Катеринославщині були представлені загонами Червоної гвардії та партизанськими підрозділами. Перші загони Червоної гвардії почали виникати навесні 1917 р. Катеринославський комітет РСДРП(б) 29 квітня 1917 р. ухвалив, що для зарахування до червоногвардійського загону кандидату потрібно було мати рекомендації районних комітетів [6, с. 181; 21, с. 58]. Однак вже 9 травня 1917 р. було прийнято нову постанову, за якою для запису до червоногвардійського підрозділу достатньо було рекомендацій двох членів комітету обраного загону [21, с. 60].

Партизанські більшовицькі формування, як і проукраїнські, склалися із основного ядра та резервів. До основного ядра в основному належали партійні співробітники та колишні вояки царської армії, що мали досвід бойових дій, до резервів – усе прихильне до більшовиків населення, готове у випадку необхідності узяти до рук зброю [12, арк. 10].

Перші партизанські загони Н. Махна 1918 р. комплектувалися відповідно до аналогічних українських і більшовицьких підрозділів, а саме: мали головне бойове ядро та резерви [18, с. 151]. Однак на іншому та, безумовно, вищому рівні перебувала організація комплектування у РПАУ (махновців).

РПАУ (махновців) складалася із постійних та тимчасових сил. Постійні сили не перевищували 5 тисяч бійців і склалися переважно із колишніх військовослужбовців, дезертирів із Червоної та Білої армій, кримінального елемента та частково із селянської молоді [5]. До постійних сил також слід віднести командний склад махновської армії [3, с. 386–387].

Для комплектування війська тимчасовим особовим складом при штабі було створено спеціальний відділ формування.

Комплектування загонів рядовим складом здійснювалося завдяки вербуванню добровольців і шляхом самоорганізації населення. В останньому випадку апарат відділу формування (полковий та окружний) збирав людей на мітинг, де описував їм бойову та політичну ситуацію, закликав їх до мобілізації [3, с. 387]. Зазвичай такі мобілізації відзначалися успіхом, оскільки завдяки посередництву спеціальних агентів серед населення завчасно розповсюджувалися необхідні настрої [5]. Наприклад, до самомобілізації населення під керівництвом махновців можна віднести рішення зборів громадян Нікопольської волості початку листопада 1919 р., де було вирішено оголосити добровільну мобілізацію усього чоловічого населення у віці 18 – 25 років для боротьби із Добровольчою денікінською армією [3, с. 367–368]. До тимчасових збройних сил можна віднести й вільнокозацькі та інші проукраїнські загони, що нерідко вливалися до складу армії Н. Махна з метою заволодіння зброєю або для спільної боротьби з білогвардійським військом. Такими були загони Мелашка, Гладченка, Степового-Блакитного [3, с. 350, 351], Рибалки-Зірки [23, с. 342]. Окрім того, здійснювалося й комплектування особовим складом із числа полонених, що потрапили до ворожої армії по мобілізації та виявили бажання долучитися до махновських загонів. Однак скористатися цим привілеєм не могли офіцери та інший командний склад [3, с. 387].

Командири нижчого та середнього командирського складу обиралися серед найздібніших та найактивніших мобілізованих і завербованих ними самими. Вищий командний склад (починаючи від командира полку) призначався на зборах командування корпусу або армії за поданням кандидатури від рядового складу або від штабів армії чи корпусу [3, с. 387].

За віковим складом переважна більшість махновських бійців мала вік від 18 до 43 років. Розподіл за віковими групами був приблизно наступним: до 20 років – 10%, до 25 років – 20%, до 30 років – 40%, до 35 років – 20%, до 40 років та старші – 10%. Таким чином, основне ядро армії Н. Махна склали молоді люди у віці від 20 до 35 років, займаючи 80% усього особового складу [3, с. 383, 387].

Прикметним та вартим особливої уваги явищем повстансько-партизанського руху на Катеринославщині була участь у ньому

жіноцтва. Посади жінок на досліджуваній території були різноманітні: від командирів бойових загонів – до рядових вояків. Найвідомішою жінкою-командиром стала, безумовно, одна із організаторів у регіоні загонів Чорної гвардії Марія Никифорова. Також нерідко при бунтах і повстаннях жіноцтво бралось за зброю нарівні з чоловіками. Так, в одному із червоногвардійських загонів Катеринослава перебували три жінки [6, с. 178]. А наприкінці 1917 р. під час однієї із сутичок робітників Брянського заводу Катеринослава, очолюваних більшовиками, із гайдамацькими та вільнокозацькими угрупованнями, поряд із чоловіками вказаного підприємства були й жінки з дрючками [1, с. 117]. Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, один із учасників Троїцького повстання 1919 р. згадував, що тоді «баби, навіть, з рогачами пішли в гайдамаки» [23, с. 342]. Це підтверджується й спогадами про вказане повстання представників більшовицького уряду: «Виступило усе населення... не виключаючи баб озброєних вилами, ломами, сокирами та палицями», – згадувалося у звіті про причини повстання й далі йшлося, – «Натовпи селян і баб, сп'янівши від крові кинулися до будинків радянських і партійних працівників і взялися за криваву розправу» [10, арк. 8 – 8 зв.]. У селі Богданівці під час одного із відступів звідти радянської влади близько 30 місцевих жінок, озброївшись кочергами та рогачами, вигнали радянських працівників [16, с. 70]. Помітну роль відіграло жіноцтво й у бойових загонах Н. Махна. Описуючи прихід восени 1919 р. до Катеринослава махновців, його тодішній мешканець М. Гутман згадував, що серед армії Н. Махна, укомплектованої переважно місцевими селянами, було чимало жіноцтва, яке вирішило піти з чоловіками з метою грабунку міста. Поряд із ними він вказував і на наявність у анархістському загоні кількох жінок – вершниць – анархісток-інтелігенток, що вступили до махновської армії [8, с. 81]. Також відомо про перебування у штабі Н. Махна колишньої есерки Боголюбової [16, с. 70].

Однак жінки переважно виконували роль медсестер і розвідниць. Щодо сфери розвідувальної діяльності – то використання жінок у ній було характерним для повстансько-партизанських загонів, очолюваних усіма політичними силами. Однією із найвідоміших жінок-розвідниць серед більшовицьких

ірегулярних формувань була Марія Макарова – дружина відомого більшовицького червоногвардійського та партизанського командира М. Макарова-Нікітіна. Вступивши на службу більшовицькій партії на початку 1917 р., вона відзначилася вже під час грудневих боїв того ж року катеринославських більшовиків із вільнокозацькими та урядовими силами. Після зайняття Катеринославщини австро-німецькими військами у 1918 р. вона виявляла місця розташування та зосередження їхніх, а також гетьманських військ, виконуючи в той час роль розвідниці та зв'язкової, паралельно розповсюджуючи листівки з антиурядовими закликами. Під час денікінської окупації М. Макарова займала посаду командира розвідувальної групи [13, арк. 3–10].

Не менш відомою та колоритною постаттю на Катеринославщині у 1917 – 1920-х років серед жінок-розвідниць була Віра Бабенко. Долучившись до проукраїнських сил з перших днів революції, вона виконувала у них роль розвідниці. Після відходу української армії за межі регіону була розвідницею у Степовій дивізії К. Степового-Блакитного та зв'язковою з українським урядом у Тарнові [17, с. 222–224; 25, с. 5–68; 26, с. 9–113].

Широко користувалося послугами жінок-розвідниць і керівництво РПАУ (махновців). Зазвичай роль агентів виконували місцеві жительки. Їх завдання полягало в інформуванні махновців про діяльність і чисельність угруповань противника [9, арк. 6]. Агентом махновщини була й перша дружина її лідера Н. Махна – Тіна [3, с. 47].

Велику роль у повстансько-партизанському русі Катеринославщини 1917 – першої половини 1920-х років відігравали й жінки, що виконували функції медсестер. Відомо, що їхньою підтримкою користувалися представники ірегулярних бойових загонів усіх політичних спрямувань [3, с. 388; 7, с. 190–192; 11, арк. 6 зв.; 20, с. 274].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи вищесказане, можна переконатися, що комплектування особовим складом відіграло важливу роль у формуванні повстансько-партизанських бойових підрозділів, що діяли на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років. Головним джерелом поповнення цих ірегулярних збройних формувань виступало місцеве населення. Комплектування

повстанських загонів, в залежності від їх політичних поглядів, могло відбуватися шляхом самообілізації або через спеціально створені для цього структури. Для партизанських підрозділів була характерною наявність постійного бойового ядра та резервних загонів. Вагому роль у повстансько-партизанському русі в регіоні відігравало жіноцтво, яке обіймало посади від медсестер і розвідниць до командирів бойових одиниць.

Подальше вивчення розглянутої проблеми дозволить глибше зрозуміти принципи організації повстансько-партизанських військ і застосувати їх досвід у сьогоденні.

1. *Амосов*. Октябрьские дни на Екатеринославщине / Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. – С. 104–120.

2. *Архирейський Д.В.* Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д.В. Архирейський; ред. В. Олексіенко; худ. Т. Штик. – Київ: Темпора, 2015. – 295 с., [3] арк. іл.: іл.

3. *Белаш А.В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К., 1993. – 591 с.

4. *Бондаренко В.Г.* Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.) / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 160–165.

5. *Герасименко Н.В.* Батько Махно. Мемуари белогвардейца / Н.В. Герасименко. URL: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/315>

6. *Гонтарь*. Воспоминания о Красной гвардии / Гонтарь // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. – С. 176–184.

7. *Гордієнко Г.* Під щитом Марса / Г. Гордієнко. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – 369 с.

8. *Гутман М.* Под властью анархистов (Екатеринослав в 1919 г.) / М. Гутман // Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / Отв. ред. В.А. Замлинский; сост. В.Ф. Верстюк. – К.: Дзвін, 1991. – С. 79–84.

9. Державний Архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 113. – 20 арк.
10. ДАДО. – Ф. Р-4367. – Оп. 1. – Спр. 55. – 44 арк.
11. ДАДО. – Ф. Р-4439. – Оп. 1. – Спр. 4. – 40 арк.
12. ДАДО. – Ф. Р-4533. – Оп. 1. – Спр. 1. – 43 арк.
13. ДАДО. – Ф. Р-4533. – Оп. 1. – Спр. 15. – 31 арк.
14. *Круть В.Т.* До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні / В.Т. Круть // Літопис революції. – 1923. – № 5–6. – С. 119–147.
15. *Конев А.М.* Красная гвардия на защите Октября, 2-е изд. / А.М. Конев. – М.: Наука, 1989. – 336 с.
16. *Левкович М.* Жінщина в революції і громадянській війні на Україні / М. Левкович. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 92 с.
17. *Луговий Ол.* (Олександр Василь Овруцький-Швабе). Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у чотирьох частинах. / Ол. Луговий. – Торонто: друком «Українського робітника», 1942. – 251 с.
18. *Махно Н.* Воспоминания. Книга 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.) / Н. Махно // Под редакцией т. Волина. – Париж: Издание Комитета Н.Махно, 1937. – 184 с.
19. *Митрофаненко Ю.* Українська отаманщина 1918–1919 років / Ю. Митрофаненко. – Вид. 3-тє, випр. і доповн. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 240 с.
20. *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
21. Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов) / под общ. ред. С.П. Хвостенко. – Днепропетровск, 1957. – 379 с.
22. *Охроменко.* Повстанські отамани / Охроменко // Свобода. – 1921. – № 172.
23. *Рибалка-Зірка А.* Повстанський рух у Никопольському районі – Катеринославіні / А. Рибалка-Зірка // Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – С. 341–343.
24. *Савченко В.А.* Махно / В.А. Савченко / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с. – (Сер. «Історичне досьє»).
25. *Степовий Ю.* В Херсонських степах / Ю. Степовий. – Мюнхен: Культура, 1947. – 127 с.

26. *Степовий Ю.* Зв'язкова Віра / Ю. Степовий. – Мюнхен: Видавництво ім. Миколи Хвильового, 1948. – 68 с.
27. *Тимошук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / А.В. Тимошук. – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
28. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів / Державний архів Дніпропетровської області; уклад. Ю.Г. Пахоменков, Н.Л. Юзбашева; ред. Н.Л. Юзбашева. – Дніпро: ЛІРА, 2016. – 372 с.
29. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К.: [б.в.], 1996. – 588 с.
30. *Шинкола П.* З одного села над Дніпром / П. Шинкола // Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / упоряд. Ю.С. Семенко. – 2-ге вид., доп. – Дніпропетровськ – Мюнхен, 1993. – С. 99–107.

Надійшла до редколегії 22.06.2018 р.

Zaytsev S.

**PECULIARITIES OF RECRUITMENT FOR INSURGEN AND PARTISAN
DETACHMENTS IN KATERYNOSLAVSK REGION IN 1917-THE FIRST
HALF OF THE 1920's**

The article is about recruitment for personal insurgent and partisan detachments of different political directions, which were active in Katerinoslavsk region in the 1917 – the first half of the 1920's, and which were considered as an integral part of the combat unit formation. Their common and distinctive features are investigated and peculiar features are highlighted. Special attention is paid to the role of women, who were a part of irregular military formations; also the main areas of their activity are mentioned.

Keywords: recruitment for combat unit, insurgent and partisan movement, pro-Ukrainian forces, Bolshevism, anarchism.